

LA GRAN MENTIDA DE LA COOPERACIÓ INTERNACIONAL

Eficàcies, enganys i atuoenganys de l'Ajuda Oficial al Desenvolupament i les ONGD

Eva Mª Durán Blanco

29/02/2008

www.rebellion.org

Introducció

Occident s'ha diferenciat d'altres pobles per tractar d'imposar sempre el seu model, la seva llei, ja sigui en l'àmbit religiós, cultural i, evidentment, militar i econòmic, i no ha vacil·lat, no ja en envair altres pobles per raons de subsistència, sinó en utilitzar tots els mitjans al seu abast per enriquir-se desmesuradament, passant per damunt dels drets i llibertats de tot el que es posés per davant pensant que la raó, i inclús Déu, estava de la seva part. I, un cop posada sobre la taula aquesta qüestió, ens hauríem de preguntar: què hauria sigut dels mal anomenats països tercermundistes o subdesenvolupats si Occident no hi hagués intervingut en cap moment de la seva història, com a exportador d'ideologia, esclavisme físic o econòmic o pretès desenvolupament? Aquesta és la qüestió (una qüestió que en sí mateixa porta implícita la resistència a creure que existeixen causes endògenes a la misèria en la que estan sotmesos molts països del Sud) que es planteja aquest article.

Però, com se sol dir: "això mai ho sabrem". Ni tan sols podem saber què hauria passat si no haguéssim intentat, teòricament, subvertir els efectes negatius de l'espoli, l'evangelització, l'esclavisme i la colonització mitjançant iniciatives com l'Ajuda Oficial al Desenvolupament (AOD) o, més recentment, mitjançant l'auge d'Organitzacions No Governamentals pel Desenvolupament -ONGD- (i dic "teòricament" perquè no és una novetat afirmar la falsedat d'aquests enuncisats en el primer cas, i és un dels objectius del present article de mostrar que en la majoria de les ocasions també ha estat així en el segon).

Potser no ho sapiguem, però podem imaginar-nos-ho: almenys, no hauria anat molt pitjor.

Molts estudiosos han parlat del fracàs d'aquest model de desenvolupament i han proposat solucions per millorar-lo. Aquest article es limitarà, senzillament, a inscriure aquests fracassos dins de la condició humana i el moment històric, per intentar donar a la cooperació internacional una imatge més sòlida, coherent i desprovista de mitologia, i perquè d'aquesta manera puguem apropar-nos i participar-hi conscients de les moltes dificultats que té portar les idees a la pràctica en un món que mai, i menys ara, ha estat partidari dels més desfavorits.

Doncs, tot i que sigui utòpic, és hora de que això s'acabi.

Com va començar tot?

El concepte de desenvolupament el va inventar Truman al 1949, per impedir que els països més empobrits fossin absorbits per l'esfera soviètica, i amb un afany neocolonitzador-rere-la-descolonització. La història és ben sabuda, però tot i així farem un breu resum basant-nos en Escobar (1).

El dia 20 de gener de 1949, Henry Truman, president d'Estats Units, va anunciar al món la seva política de "tracte just": segons aquesta, el seu país estava cridat per a resoldre els problemes de les "àrees subdesenvolupades" del globus; el propòsit era reproduir a la resta de l'òrbita terrestre les característiques de les societats "avançades", l'adopció de valors culturals "moderns". Sols així el somni americà de pau i abundància podria estendre's a tots els pobles del planeta. Experts de Nacions Unides van ser congregats per a discutir el desenvolupament econòmic dels països en vies de desenvolupament, ja que era precís transformar de forma dràstica dues terceres parts de l'economia del món. Per tot arreu s'hi trobaven governs i institucions que dissenyaven i executaven ambiciosos plans i projectes de desenvolupament, així com experts estudiant el subdesenvolupament.

Però, enlloc de l'abundància que s'esperava, el discurs i l'estratègia del desenvolupament va portar més misèria i subdesenvolupament: s'havia creat el Tercer Món. La tasca de "dessubdesenvolupar-se" creada inicialment a EUA i Europa, es va instaurar sòlidament al cap de pocs anys als països del Sud. Les representacions d'Àsia, Àfrica i Amèrica Llatina com a "subdesenvolupades" són les hereves d'una il·lustre genealogia de concepcions occidentals sobre aquestes parts del món, alimentades per la prepotència occidental.

I és que el desenvolupament és "una categoria que ha estat mitificada pel pol més agut del Nord i els seus epígons, però que des d'Àfrica, Amèrica Llatina i Àsia, la història global de la última meitat de segle, exigeix ser redefinida o abandonada, ja que, excepte com a negació, amb prou feines té significació real clara" (2). El discurs del desenvolupament en el seu conjunt, segons Joan Picas, ha tingut a més una altra utilitat. "Permetria establir judicis de valor i legitimaria, en últim terme, actuacions polítiques i intervencions militars, conformant també camp específic mitjançant un conjunt de proposicions, significacions i representacions travessades pel poder, colonitzaria igualment la realitat del Tercer Món". Per últim, el desenvolupament "ha fomentat un camí de concebre la vida social com un problema tècnic, amb la consegüent despolitització dels conflictes subjacents". Cosa que sens dubte és ideal per a les èlits político-econòmiques (3).

Com diu Vicenç Fisas (4), l'Ajuda Oficial al Desenvolupament o AOD (l'instrument d'aquestes teories desenvolupadores) no ha estat adequada "per fomentar el desenvolupament i l'autonomia dels països receptors, sinó un mecanisme que ha permès distreure l'atenció sobre les autèntiques causes

internes de la pobresa, la marginalitat i el subdesenvolupament econòmic de moltes regions del planeta (...) Una part cada cop major de la AOD mundial es dirigeix a pal·liar els efectes de conflictes armats, més que a promocionar el desenvolupament dels pobles”. Però l’esperit desenvolupador no s’acaba en la AOD: ha existit “una ingerència del capital en relacions de producció no capitalista, autònomes en aparença però, en realitat, estretament integrades al sistema de conjunt de les relacions de producció capitalistes. Això passa, entre altres coses, amb la producció camperola al Tercer Món que, lluny de ser independent, seria d’aquesta manera objecte d’una explotació per part del capital” (5).

I apunta Jaume Munich (6): “Els Acords de Lomé han estat un important instrument de neocolonialisme cap a les antigues colònies, més que un instrument per afavorir la independència econòmica dels països ACP [Àsia, Carib, Pacífic] i un mecanisme per assolir un desenvolupament autosostingut dels països més pobres”.

És que encara hi ha algú que en dubti?

Les dades són clares: la AOD, després de més de cinquanta anys, ha tingut com a única realització el convertir la pobresa en la misèria. Els canvis en l’economia mundial, les successives crisis econòmiques que es van produint des de la dècada de 1980 no han estat alienes en aquest procés, però no podem emprar sols aquest argument de les diferències entre pobres i rics a la injusta divisió del treball entre el Nord i el Sud ni al deute extern, tot i que estigui clar que aquests elements tenen un alt grau de responsabilitat.

Afortunadament, i segons Manuela Mesa, “els plantejaments eurocèntrics de les dècades dels anys cinquanta i seixanta, que buscaven traslladar mecànicament el model de desenvolupament occidental als pobles del Sud, han estat superats per a deixar pas a postures que consideren el desenvolupament i el subdesenvolupament com a dos aspectes estretament relacionats d’un mateix fenomen” (7).

Però encara no és suficient.

Còmplices, crítiques o conseqüents?

Quins vincles tenen les ONGD amb els poders econòmics i polítics? Què és el que ha motivat la seva enorme eclosió en les últimes dècades? I, sobretot, quina relació existeix entre aquestes dues qüestions?

Es podria dir que aquest fenomen correspon, tan a una necessitat de complicitat en aquest sistema d’AOD (i, en l’actualitat, als interessos neoliberals d’organismes com el BM i el FMI), com a una oposició frontal al mateix: les ONGD constitueixen, per una part, una arma a favor del pensament “de dretes” i dels que es beneficien del mateix, a despolititzar la pobresa i convertir-la, en la majoria dels casos, més en un símptoma que en una causa. Clar que hi ha

alguna cosa més que ONGD purament assistencialistes, i moltes d'elles no dubten en denunciar l'actual model econòmic i les desigualtats que ha produït des de que es va implantar, i es pot dir que el fracàs del desenvolupament governamental ha propiciat la creació d'aquesta cooperació no governamental, al mateix temps que la situació mundial no deixa que aquesta última funcioni com hauria de funcionar.

Segons Albert Roca (8), "les ONGD han aconseguit polaritzar bona part de la capacitat de mobilització social dels anomenats sectors "progressistes" dels països rics, i res fa pensar hagin tocat sostre en aquest sentit, tot i que seria equivocat confondre-les amb l'esquerra clàssica o amb la seva herència; la seva pròpia heterogeneïtat prohibeix una equació semblant. Els seus membres han condemnat sovint a les financeres multilaterals, mentre que no deixen de ser la "cara ciutadana" de la filosofia de "l'ajust estructural" d'origen estatunidenc. Es proclamen independents i bona part del seu finançament parteix de l'Estat. Denuncien la corrupció de les èlits africanes, intentant "saltar-se" a l'Estat i es constitueixen en nusos més o menys involuntaris de xarxes d'intercanvis més o menys il·legals. Condemnen la ineficàcia de l'Estat i la seva actuació no sembla haver millorat sensiblement la de la cooperació oficial". I també és veritat que "per altra banda, les ONGD han cantat la iniciativa local com a "primer motor" del desenvolupament i millor garantia contra la manipulació de les èlits, a la vegada que no han cessat de demandar intervencions externes, inclús armades, per "aplanar" el camí de dites iniciatives".

Un panorama encoratjador. D'altra banda, just en aquest auge hi pot haver el principi de la seva completa deslegitimització en el sistema, per molt que al mateix li pugui interessar el contrari. "En la mesura que les ONGD grans es burocratitzen, dediquen més energies a mantenir-se en vida que a aconseguir els objectius pels que foren creades; entren en contradicció els principis que diuen defensar i les pràctiques a les que les força la mida; necessiten de més fons per seguir funcionant i, per tant, dependran molt més dels governs donants: accepten el que critiquen, per exemple, competeixen ferotgement pels fons en contra de les seves preteses motivacions solidàries i practiquen la competència potser encara més ferotge que en les grans, a part del handicap de l'amateurisme i de l'error benintencionat (9).

Abunden, segons aquest mateix autor, els exemples d'ONGD que han col·laborat en els objectius de política exterior de països com EUA.

Però hi ha altres raons que han propiciat la importància actual de les ONGD. Anem a analitzar-les:

- Satisfer la necessitat psicològica de netejar la consciència: Segons David Sogge i Simon Zadek (10), "estranyament es reconeix, però (el factor sentir-se bé) resulta indispensable per a aconseguir l'èxit en el mercat de la compassió. Intangible, inclús subliminal, aquest recurs serveix més al donant que al llunyà receptor; és el servei de satisfer una necessitat psicològica". A mesura que les desigualtats en el món s'han anat fiant i que la societat de la informació ha estat allí per a explicar-nos-les amb pels i senyals, en els habitants del Primer Món s'ha anat creant un sentiment de culpabilitat molt occidental i judeocristià.

A l'alliberar-nos d'ell permetent-nos contribuir a l'apadrinament de nens o a posar remei als desastres produïts pels huracans al Pacífic, les ONGD ens presten un servei incalculable; a més, aquest fet funciona també com una meravellosa propaganda.

- Crear una nova mitologia: En una època de crisi ideològica i (almenys al Nord) religiosa, necessitem nous déus i nous herois. Quan el bombardeig informatiu ens fa prendre consciència del convuls món en el que vivim i dels seus problemes a judici de la majoria irresolubles, necessitem una ficció que ens alimenti, que ens faci oblidar. Els cooperants són els nous creuats, els nous soldats d'una causa justa, i les seves vicissituds en països llunyans i exòtics exalten el nostre esperit aventurer... Pot ser que la cooperació internacional al desenvolupament acabi representant pel món contemporani el que les guerres estan deixant de ser: una oportunitat per viatjar, aprendre i evadir-se, suposadament, de la realitat.

- Oferir una nova cantera d'ocupació professional: Mar Morollón (11) afirma, per exemple, que "tot i que en un principi pugues semblar que els discursos generals sobre justícia i solidaritat o ajuda són els que poden motivar a les persones a involucrar-se en projectes de cooperació, aquesta qüestió no és tan automàtica. Per una banda hi ha la major professionalització, tecnificació i sofisticació de la cooperació, la qual cosa obre un enorme mercat laboral en països del Tercer Món a professionals dels països rics". En aquest sentit, un estudi de l'Institut DEP citat per Antonio Madrid (12) parla de les motivacions dels voluntaris, moltes d'elles no especialment solidàries. Davant els que afirmen fer-ho per a ajudar als altres (32,9%), per principis, ideals o solidaritat (23,3%), per vocació (13,9%), o per transformar i millorar la societat (7,9%) hi ha significatius percentatges que afirmen que les seves motivacions són d'índole personal o familiar (14%), necessitat de fer coses (4,8%), conèixer gent i fer amistats (4,2%), adquirir formació i aprenentatge (1,4%), i inclús distreure's i passar l'estona (17,7%).

Un es pregunta si realment es pot realitzar un bon treball en cooperació internacional amb alguna d'aquestes motivacions.

Danys col·laterals

L'amateurització de la cooperació al desenvolupament és una de les causes que contribueixen als fracassos dels projectes. Michel Sabalza (13) afirma que: "Hi ha certa relaxació en l'anàlisi dels factors que informen sobre la viabilitat d'aquests projectes. Potser aquesta actitud s'expliqui per la idea de que la solidaritat, veritable fonament de la cooperació, es justifica per sí mateixa, pel simple fet de posar-la en pràctica a través d'un projecte. De manera que semblaria més important el simple fet de fer quelcom que de fer-ho bé. (...) Seria convenient reflexionar sobre les expectatives i il·lusions que anem a despertar en aquesta comunitat, i sobre el cost social que se'n derivaria de la frustració de tals expectatives. (...) Les comunitats on s'executen els projectes són molt vulnerables al trencament d'equilibris ja existents en el grup, o més freqüentment, a l'agudització de desequilibris".

A part d'això, no podem oblidar que "l'externalitat" d'aquests projectes, el fet d'haver estat dissenyats per persones estranyes al món en el que volen cooperar, moltes vegades desconexades de la seva realitat i a vegades d'esquenes a ella, imbuïdes d'una espècie d'afany evangelitzador pedant i inconscient, provoca varis tipus d'impactes negatius:

- En relació a la dependència. "Podem arribar a una situació en que les persones suposadament capacitades siguin molt dependents de l'assistència externa, i quan aquesta desapareix comencen a sorgir problemes en la gestió dels crèdits, de la cooperativa, del sistema d'abastiment d'aigua..." (14). Així mateix, segons Alfred Bosch (15), "l'altruisme, doncs, té els seus riscos: pot arribar a transformar en paràsit al destinatari de la benevolència, convertir-lo en un cos inert, sense iniciativa i dependent dels designis de l'emissor d'ajuda. (...) Les veritables solucions passen pel reconeixement de l'afectat o de la víctima com a actor principal en el seu propi futur". De la mateixa opinió en són Alan Fowler i Kees Biekart (16). "L'assistència de les organitzacions condueix a la complaença i la dependència enlloc d'a l'afirmació i l'apoderament. També pot produir desresponsabilització".

Un cooperant a la Índia va manifestar en una ocasió que tenia la sensació d'haver-se convertit en un caixer automàtic ambulant: ningú a la comunitat on treballava semblava veure'l com una persona humana, amb els seus problemes i debilitats. Això és, tan pels locals com pels expatriats, quelcom molt trist.

- Sostenibilitat econòmica i mediambiental. "Les organitzacions han actuat en excés com a "propietàries" de projectes locals d'èxit, afectant d'aquesta manera a la sostenibilitat i dificultant la integració local (...) Les ONGD han subestimat sovint el context mediambiental més ampli en el que actuen" (17).

- Culturals. Segons Yash Tandon (18), s'han reivindicat amb la pretensió de fer universals conceptes purament occidentals. En l'actualitat, però, aquestes idees estan sent sotmeses a revisió i es reivindiquen les tradicions autòctones. Però encara falta una síntesi que s'imposi a aquesta tesi i antítesi que ens porti a un equilibri on cada cultura hi aportí el millor de sí mateixa.

- Unificadors (globalitzadors). No podem oblidar la imatge que projectem en les comunitats on volem cooperar. Ben vestits, guapos, rics i aparentment satisfets amb el nostre destí, importem les modes, gustos i opinions d'Occident, fem que els habitants del Sud vulguin adoptar-los com si fossin el paradigma de la felicitat, oblidant les seves creences ancestrals: som els representants del somni americà i europeu. I aquesta situació ha arribat a uns extrems tals que la tipicitat i autenticitat en molts països s'han convertit en poc més que tema per a les guies de viatge i estratègies per atraure turisme, amb la consegüent i irreparable pèrdua cultural que ells representen.

Però, hi ha alguna efectivitat real?

I no s'acaben aquí els obstacles. Manuela Mesa es pregunta: "Poden els projectes de desenvolupament donar respostes per sí sols als problemes estructurals als que s'enfronten els països del Sud? La resposta és negativa: una cooperació al desenvolupament basada sols en microprojectes, encara que sigui duta a terme per les ONG més compromeses, té uns límits molt concrets. Aquests venen marcats pels pressupostos reduïts que s'empren i la pròpia impossibilitat de que els microprojectes locals, que atenen a les necessitats de les comunitats, poden ser la solució a una pobresa estructural generada pel propi sistema i per la persistència d'unes condicions internacionals injustes. (...) Els projectes de desenvolupament seran un simple pal·liatiu si no van acompanyades d'altres accions. (...) El sense sentit que té parlar "d'ajuda al desenvolupament" quan la transferència de capitals Sud-Nord en concepte de pagament de servei del deute supera el volum d'ajuda global que el Nord aporta al Sud" (19).

I, com argumenten Alan Fowler i Kees Biekart (20) "La creació d'entorns de recolzament nacionals i internacionals és probablement una condició complementària necessària perquè les estratègies de capacitació tinguin èxit més enllà del nivell de base". I "sols una minoria d'organitzacions decideixen complementar la maquinària dels projectes amb altres accions inevitables: exercir pressió sobre els seus respectius governs perquè afavoreixin aquests entorns de recolzament mitjançant el canvi de les seves polítiques". Les organitzacions no arriben als més pobres, existeixen poques proves de millora de la situació econòmica, i no s'ha vist que els programes de conscienciació puguin canviar efectivament alguna estructura injusta (almenys injusta des del punt de vista occidental); a més, els seus objectius i prioritats estan poc clars, són massa vagues. D'altra banda, també és cert que, segons els estudis de casos "l'impacte fou millor quan s'abordaren les relacions socials que van unides a la pobresa" i que augmenta la capacitació de la població autòctona per fer front a aquestes relacions per sí mateixos.

En aquest sentit, David Sogge (21) afirma que "comunicant missatges certs, d'acord amb els seus principis, algunes han ajudat a canviar la política i han aconseguit, per tant, molt més -per molt menys diners- que molts centenars de miniprojectes i ambulàncies d'ajuda d'emergència". L'autor cita varis exemples sobre èxits de política de les ONGD, entre els que s'hi contenen qüestionar la política d'ajudes oficials (tot i posant així en perill la seva supervivència).

Potser sigui aquí on hi hagi la única clau.

Conclusió

Pel que fa a la AOD, i seguint la teoria de la desconexió, el millor seria deixar que els pobles se les arreglessin per sí mateixos, que trobessin el seu propi camí: tal com s'afirmava en la introducció d'aquest article, no podem pensar que ho farien pitjor del que ho vam fer nosaltres. Com apunta Samir Amin (22), "l'alternativa és, doncs: mundialització o ampliació d'un marge d'autonomia pels

pobles, els estats i les nacions, és a dir, en benefici de les classes populars. Sotmetre's, o desconnectar al màxim el destí i el futur dels pobles, els estats i les nacions de les exigències implacables de la brutal mundialització capitalista. A partir d'ells es pot reconstruir un nou internacionalisme dels pobles". O, tal com s'expressen els autors a la presentació de *Els límits del desenvolupament* (23), "la lluita contra l'assimilació unilateral del desenvolupament al creixement econòmic, que ha suposat la instauració d'un nou règim de dominació sobre el Tercer Món postcolonial, ha de dirigir-se a reclamar la dignitat d'uns models de vida, d'unes formes d'organització social, i d'unes cultures que han estat històricament menyspreades. Això, tanmateix, ha de significar el retorn a les societats d'aquest Tercer Món del dret a visionar el seu propi futur".

I, per una altra part, pel que fa a les ONGD: quina organització, personal, planificació tenen? És la més adequada? Es ressenten d'una falta d'oficialitat que els permet obviar els controls de qualitat? Com podria millorar-se el seu model i optimitzar els mecanismes que les animen? Hi ha moltes teories al respecte, i que aquest article es pronunciés en aquest sentit excediria sens dubte als seus propòsits. Però potser una resposta possible és si serem senzillament víctimes, en aquest àmbit com en tots, de la condició humana. "Ser solidari, catòlic o d'esquerres (i les seves múltiples combinacions i permutacions) no significa que s'estigui, per necessitat de forma automàtica, per damunt de tota sospita. Errare humanum est" (24). En el marc de l'actual crisi d'idees, això podria significar o ser una excusa de hem de resignar-nos a allò inevitable, al "no hi ha alternativa", i això també beneficiaria a que l'actual política neoliberal es mantingués tal i com està.

Però no podem arriscar-nos a quedar-nos sense esperança i hem de saber distingir les persones de les idees, perquè si perdem la nostra capacitat d'esperar i lluitar ho perdem tot. Una estratègia possible és convertir a les ONGD sobretot en instruments de la pressió política: en el millor dels casos, i tot i els inconvenients citats anteriorment, "les ONG del Sud són actors prioritaris per a impulsar el desenvolupament des de la base, mentre que les del Nord són els més adequats per fer arribar a les seves societats i governs els problemes del Sud i per a influir en les polítiques de cooperació. (...) El lobbying i la incidència política, les campanyes de sensibilització, els programes de formació en escoles són les altres formes de cooperar per a un desenvolupament humà sostenible" (25).

Tornem de nou a la pregunta que encapçala aquest article: què hagués passat si...? Seguim sense saber-ho, però crec que ara podem dir quin serà el futur si deixem d'intervenir, si recolzem aquesta utopia de deixar-los sols, de deixar de ficar-nos-hi, de deixar de pensar que som la solució, i no el problema. Si els deixem créixer i evolucionar a la seva manera. Si la nostra única contribució al desenvolupament és denunciar-nos a nosaltres mateixos; està ben clar que el nostre model ha fracassat: potser ells podrien donar-nos lliçons o potser també fracassin. De totes maneres, ho faran en llibertat.

Potser les ONGD haurien de dedicar-se, a partir d'ara, a "desintervenir".

Notes:

(1) Escobar, Arturo, *La invención del tercer mundo: construcción y deconstrucción del desarrollo*, Santafé de Bogotá, Norma, 1998.

(2) Amin, Samir, *El fracaso del desarrollo en África y en el Tercer Mundo: un análisis político*, Iepala, Madrid, 1994.

(3) Picas, Joan, "La construcción social del subdesarrollo y el discurso del desarrollo", a Bretón, Víctor; García, Francisco; i Roca, Albert (eds.), *Los límites del desarrollo. Modelos rotos y modelos "por construir" en América Latina y África*, Icaria, Barcelona, 1999.

(4) Fisas, Vicenç, "La ayuda oficial, desarrollo y desafío de las necesidades humanas", a Papeles, Centro de Investigación para la Paz, núm. 55, 1995.

(5) Amin, Samir, op. cit.

(6) Jaume Munich, *La cooperación española con Angola y Mozambique en el marco de la Comunidad Europea*, Fundación CIDOB, 1994, Barcelona, pàg. 23 (citada per Fisas).

(7) Mesa, Manuela, "Otras formas de cooperar: presión política y educación", a Papeles, Centro de Investigación para la Paz, núm. 55, 1995.

(8) Roca, Albert, "La corrupción o el «lado cultural» del desarrollo: el paradigma equívoco del África negra", a Bretón, Víctor; García, Francisco; i Roca, Albert (eds.), op. cit.

(9) Tortosa, José María, "Motivaciones legítimas, propuestas honestas, contextos tozudos", a Sogge, David (ed.), op. cit.

(10) Sogge, David, i Zadek, Simon, "¿«Leyes» del mercado?", a Sogge, David (ed.), *Compasión y cálculo. Un análisis crítico de la cooperación no gubernamental al desarrollo*, Icaria, Barcelona, 1998.

(11) Morollón, Mar, "Cooperación internacional: encuentros y desencuentros", a En Pie de Paz, núm. 51, diciembre de 1999.

(12) Madrid, Antonio, "Motivos e incentivos en el voluntariado", a En Pie de Paz, nº 51, diciembre de 1999. En aquest estudi, realitzat a finals de 1996 a Catalunya, s'analitza una mostra de 803 individus de 16 o més anys, mitjançant entrevista telefònica.

(13) i (14) Sabalza, Michel, "Algunas claves para entender el éxito o el fracaso de los proyectos de cooperación", a En Pie de Paz, núm. 51, diciembre de 1999.

(15) Bosch, Alfred, "El África que llega", a Bretón, Víctor; García, Francisco; i Roca, Albert (eds.), op. cit.

(16) Alan Fowler i Kees Biekart, “¿Sirven realmente de algo las organizaciones de cooperación no gubernamentales?”, a Sogge, David (ed.), op. cit.

(17) Segons un estudi sobre les ONGD de varis països europeus publicat a Alan Fowler i Kees Biekart, “¿Sirven realmente de algo las organizaciones de cooperación no gubernamentales?”, a Sogge, David (ed.), op. cit.

(18) Tandon, Yash, “Una perspectiva africana”, a Sogge, David (ed.), op. cit.

(19) Mesa, Manuela, op. cit.

(20) Alan Fowler i Kees Biekart, “¿Sirven realmente de algo las organizaciones de cooperación no gubernamentales?”, a Sogge, David (ed.), op. cit.

(21) Sogge, David, “Luces del Norte”, a Sogge, David (ed.), op. cit.

(22) Amin, Samir, op. cit.

(23) Bretón, Víctor; García, Francisco; i Roca, Albert (eds.), op. cit.

(24) Tortosa, José María, op. cit.

(25) Mesa, Manuela, op. cit.

Bibliografia

Amin, Samir, *El fracaso del desarrollo en África y en el Tercer Mundo: un análisis político*, Iepala, Madrid, 1994.

Bretón, Víctor; García, Francisco; i Roca, Albert (eds.), *Los límites del desarrollo. Modelos rotos y modelos “por construir” en América Latina y África*, Icaria, Barcelona, 1999.

Escobar, Arturo, *La invención del tercer mundo: construcción y deconstrucción del desarrollo*, Santafé de Bogotá, Norma, 1998.

Fisas, Vicenç, “La ayuda oficial, desarrollo y desafío de las necesidades humanas”, a Papeles, Centro de Investigación para la Paz, núm. 55, 1995.

Madrid, Antonio, “Motivos e incentivos en el voluntariado”, a *En Pie de Paz*, núm. 51, diciembre de 1999.

Mesa, Manuela, “Otras formas de cooperar: presión política y educación”, a Papeles, Centro de Investigación para la Paz, núm. 55, 1995.

Morollón, Mar, “Cooperación internacional: encuentros y desencuentros”, a *En Pie de Paz*, núm. 51, diciembre de 1999.

Sabalza, Michel, “Algunas claves para entender el éxito o el fracaso de los proyectos de cooperación”, a En Pie de Paz, núm. 51, desembre de 1999.

Sogge, David (ed.), Compasión y cálculo. Un análisis crítico de la cooperación no gubernamental al desarrollo, Icaria, Barcelona, 1998.